

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського

До 85-річчя з дня народження

ВІКТОР РЕВЕГУК: **людина, вчений, епоха**

Збірник наукових статей

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2023

УДК 334.7:929Мартос](477.53)"19"

Ганна Барська, Віктор Самородов, Наталія Сиволап

**ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД У ЖИТТІ
БОРИСА МАРТОСА**

Висвітлюється діяльність визначного діяча періоду Української революції, одного з організаторів національної кооперації на Полтавщині Бориса Миколайовича Мартоса.

Ключові слова: Полтавщина, кооперація, кооперативний рух, Полтавське сільськогосподарське товариство.

У статті автори мають на меті подати матеріали власних досліджень та систематизувати відому інформацію про полтавський період визначної постаті часів Української революції, організатора українських кооперативних товариств, нашого земляка Бориса Миколайовича Мартоса.

Висвітленням головних віх життя Б. М. Мартоса і його вагомому внеску у розвиток українського кооперативного руху займалися відомі полтавські науковці М. В. Аліман, О. О. Нестуля, В. Я. Ревегук та ін. Найбільший внесок на цьому поприщі має М. В. Аліман, який докладно вивчав життя й діяльність Б. М. Мартоса, розвиток кооперації в Україні загалом та на Полтавщині зокрема. Його наукові дослідження з цієї тематики (їх близько 30) всебічно характеризують розвиток кооперативного руху в краї і відзначають велику роль Б. М. Мартоса в його зародженні та становленні. При підготовці цієї статті М. В. Аліман консультував її авторів, за що вони йому щиро вдячні.

Як слушно відзначив відомий фахівець з історії полтавського краю й Української революції 1917–1921 рр. В. Я. Ревегук, Б. М. Мартос залишився у пам'яті сучасників і нащадків як державний діяч, вчений та патріот України [20, с. 10–15]. Борис Миколайович Мартос народився

Борис Миколайович Мартос

20 травня 1879 р. у населеному пункті Градизьк (колишнє м-ко Городище, тепер смт Градизьк Кременчуцького району Полтавської області). Його рід був пов'язаний із Лохвицькою сотнею Лубенського козацького полку кінця XVII ст. [1, с. 2]. Тут, на Полтавщині, пройшли його дитячі роки. У 1897 р. Борис закінчив класичну гімназію в Лубнах із срібною медаллю.

Навчання продовжив на математичному факультеті Харківського університету. Там же вступив до таємної Української студентської громади. Організовував у селах таємні українські книгозбірні, полі-

тичні гуртки в Полтаві, викладав там політичну економію й українську літературу. Допомагав Револьюційній Українській Партії у складанні, друкуванні й розповсюдженні відозв. За цю діяльність переслідувався владою та відбував заслання [8, с. 289–291]. У 1901–1903 рр. він проживав на Полтавщині, займаючись репетиторством для школярів та дорослих.

Основною ж діяльністю Бориса Мартоса в полтавський період був розвиток кооперативного руху. В цілому, базовою ідеєю споживчої кооперації є об'єднання групи осіб із метою економії коштів при гуртовій закупівлі необхідних товарів.

Перше українське споживче товариство розпочало свою роботу в Харкові у 1866 р. Діяльність товариства була багатогранною: продаж різноманітних товарів, збут сільгосппродукції, відкриття пивних, чайних відділів, бібліотек, читалень. Перше українське ощадно-позичкове товариство було засноване в Гадячі у 1869 р.

Початок виникнення дрібних сільськогосподарських товариств припадає на 1902 р. Щороку їхня кількість зростала, найбільшою була в 1910 р., а з 1913 р. – зменшувалась, в 1914 р. їх налічувалося всього 10 нових.

Із 1910 р. почав з'являтися новий вид кооперативів – сільськогосподарські товариства, завданням яких було підприємництво з більшою кредитоздатністю. Їхні гроші склалися з пайових внесків членів [15, с. 17–19].

У 1913 р. Б. М. Мартос прибув до Полтави і до початку 1917 р. (з незначними перервами) обіймав посаду інспектора кооперації Полтавського губернського земства [12, с. 9]. У цей період він брав активну участь у здійсненні кооперативно-просвітницької діяльності, в організації кооперативних товариств та їхніх об'єднань – спілок у різних населених пунктах Полтавської губернії, зокрема, в Старих Санжарах [11, с. 220–221]. Його робота в кооперативному відділенні Полтавського сільськогосподарського товариства була дуже активною та плідною. Вона проходила під постійною орудою такого відомого діяча сільського господарства та кооперативного руху, як губернський агроном Ю. Соколовський [21, с. 142].

Так, у лютому 1914 р. інспектор кооперації Б. М. Мартос ініціював подання на затвердження статуту супрунівського «Машинного товариства» [3, с. 348]. Тоді ж він зробив доповідь «Про форми об'єднання споживчих товариств» та увійшов до складу комісії по випрацюванню статуту відділення спілки споживчих товариств

Полтавської губернії [13, с. 379]. Він також провів нараду споживчих товариств при кооперативному відділі Полтавського товариства сільського господарства [26, с. 736].

У квітні (16–18) 1914 р. Б. М. Мартос виступив із повідомленням на нараді інструкторів-кооператорів при Полтавській губернській земській управі [24, с. 58], на початку червня 1914 р. з доповіддю «Кооперативний збут продукції сільського господарства» на нараді інструкторів-кооператорів при Полтавській губернській земській управі [23, с. 58–60], з 15 по 17 грудня – з доповіддю «Доцільний розподіл прибутків у кооперативах» за 1914 р. [5, с. 60–65]. У цей період він також приділяв значну увагу продажу одного з найпоширеніших продуктів харчування – яєць [9, с. 454–455]. У подальшому брав активну участь у багатьох нарадах губернської земської управи, виступаючи з доповідями й конкретними пропозиціями з діяльності сільськогосподарських товариств та їхнього кредитування [22; 25; 7; 4; 29, 30; 19].

На початку лютого 1916 р. Б. М. Мартоса обрали членом Наглядової ради спілки споживчих товариств Полтавської губернії. Присутні віддали за нього 41 голос. Це був другий показник після голосів за голову (43 голоси) – Ю. Ю. Соколовського [32, с. 48]. На початку листопада 1916 р. відбулися установчі збори Полтавської спілки кредитних позичково-ощадних товариств. До його ради обрали 9 чоловік, серед них – Б. М. Мартоса [31, с. 41].

Під час Першої світової війни Борис Мартос із колегами активно проводив закупівлю продуктів: солоної риби, олії, меду великими обсягами, інколи навіть вагонами. Так, з 1 травня 1916 р. розпочало свою діяльність Бюро із закупівель. Воно вдовольняло вимоги різних установ губернії на такі продукти у певній кількості: 308 пудів рису, 37 вагонів оселедців, 7 вагонів тарані, 3 вагони та 20 діжок коров'ячого масла, 13 вагонів солі, 4 вагони мила, 50 діжок дьогтю, 1 вагон сірників, 1 вагон стеаринових свічок тощо. Проводилися закупівлі й до інших регіонів імперії [28, с. 56]. У Б. М. Мартоса було сконцентровано значні кошти. Але ніхто не міг дорікнути йому у їхньому нецільовому використанні, бо він був фаховою та порядною людиною. За такі чесноти і діяльність його цінували сучасники та пам'ятають нащадки.

Полтавська агрономічна організація надавала великого значення сільськогосподарським товариствам, як таким, що допомагали населенню з агрономічних питань.

На 1 січня 1915 р. в Полтавській губернії діяло 330 сільськогосподарських товариств, кількість яких періодично зменшувалася.

Це відбувалося тому, що Полтавське губернське земство не видавало в повній мірі допомогу дрібним сільськогосподарським товариствам, бо їх утворилося досить багато. Вирішили обмежитися наданням коштів одному товариству на волость. П'ять сільськогосподарських товариств організовували заходи зі збуту сільськогосподарської продукції, три – з торгівлі насінням та сільськогосподарськими знаряддями [15, с. 17–19].

Діяльність сільськогосподарських товариств включала в себе заходи як культурно-просвітницькі, так і комерційні. Під час Першої світової війни додалися ще заходи, викликані обставинами військового часу: видача посівного насіння, пільгове користування сільськогосподарськими знаряддями тощо.

5 березня 1915 р. Б. М. Мартос головував на нараді представників кредитних кооперативів Лохвицького повіту з питання організації кооперативного збуту продукції сільського господарства. Було прийнято рішення про те, що у зв'язку з потребами армії, необхідне об'єднання товариств у спілку [10; 14].

На нараді при Лубенській повітовій земській управі 3 травня 1915 р., де головував Б. М. Мартос, вирішувалися питання з розподілу вільної грошової готівки серед кредитних кооперативів повіту, ревізії тощо [27]. Велика роль у створенні Полтавської спілки споживчих товариств на базі Полтавського товариства гуртових закупівель належить Борису Мартосу [18; 32].

На 1 січня 1916 р. у Полтавській губернії налічувалося 337 сільськогосподарських товариств. Військові події відбилися на характері діяльності дрібних сільськогосподарських товариств, крім постійних заходів, були впроваджені нові, зокрема покращення становища господарств, працівники яких були призвані до діючої армії. Також важливим видом діяльності стало постачання продуктів до армії [16, с. 12–13].

У зв'язку з війною деякі товариства вимушені були закритися, деякі ледь жевріли. А ті, що залишилися і працювали, ще й допомагали населенню, влаштовували читання й бесіди, надавали цінні поради, створювали показові поля, городи, сади, проводили обприскування садів, протравлення насіння на пільгових умовах, а інколи й безкоштовно, піклувалися про покращення скотарства та птахівництва.

Деякі сільськогосподарські товариства відкрили свої майстерні: шевські ткацькі, кравецькі, цементно-піщані та інші. Це призводило до здешевлення товарів та навчання молоді ремеслам [17, с. 13–14].

Напередодні 1917 р. на українських землях діяло загалом близько 8 тис. кооперативних товариств усіх основних видів (споживчі, кредитні та сільськогосподарські) [6, с. 121].

На 1 січня 1917 р. у Полтавській губернії було 325 сільськогосподарських товариств, з них 3 – губернського, 10 – повітового типів, 312 дрібних. Фінансовою допомогою з боку Полтавського губернського земства скористалися 284 дрібних сільськогосподарських товариства, отримавши 24 475 крб. [17, с. 13]. У цьому велика заслуга діячів того часу Ю. Соколовського, О. Русова, К. Мацієвича, Л. Падалки, Г. Ротмістрова і безпосередньо Б. Мартоса.

Враховуючи досліджені матеріали, в т. ч. статистичні дані, можемо зробити висновок, що ґрунтовна наукова робота Б. М. Мартоса, його активність та цілеспрямованість дали значні позитивні результати. Кооперативний рух розвивався, багатогалузеві кооперативи досить плідно працювали, забезпечуючи населення необхідними товарами, робили гідний внесок у розвиток економіки нашого регіону та країни в цілому.

Про увічнення пам'яті видатного земляка на Полтавщині автори вже писали у відповідній статті 2017 р. [2, с. 63]. Нині додаємо наступну інформацію про те, що пам'ятник-погруддя політичному діячу й педагогу Б. М. Мартосу, встановлений у Полтаві 2007 р., було занесено до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, затвердженого Розпорядженням голови Полтавської обласної державної адміністрації № 529 від 16.07.2021 р. «Про внесення змін до розпорядження голови облдержадміністрації від 15.10.2020 № 590» як об'єкт монументального мистецтва.

У 2021 р. в с-щі Градизьк Кременчуцького району Полтавської області відкрито меморіальну дошку нашому земляку Б. М. Мартосу.

Видатний український громадський, державний, кооперативний діяч, науковець і педагог, дійсний член наукового товариства імені Т. Г. Шевченка і Української вільної академії наук, учасник міжнародного кооперативного руху Борис Миколайович Мартос завершив свою промову 18 жовтня 1964 р. на урочистостях з нагоди свого 85-річчя та 65-річчя діяльності такими словами: «Та ми мусимо далі боротися, поки не виборемо самостійної, ні від кого не залежної соборної Української Республіки» [8, с. 316]. Все своє життя він присвятив саме цій ідеї.

Джерела та література

1. Аліман М. Вклад Бориса Мартоса у розвиток кооперації на Полтавщині. *Вісті. Діловий випуск центральної спілки споживчих товариств України*. 2009. 3 липня. № 28(893). С. 1–8 (ДВ-вкладка).
2. Барська Г., Сиволап Н. Борис Мартос – один із активних державотворців, фундатор української кооперації. *Полтавщина в Українській революції 1917–1921 рр.*: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Бабенко Л. Л.; Вожаєнко В. В.; Мокляк В. О. (наук. ред.); Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. Полтава: Дивосвіт, 2017. С. 59–64.
3. Кооператив нового вида. *Хуторянин*. 1914. 13 марта. № 11. С. 348.
4. Кооперативное совещание при Полтавской губернской земской управе 12 июля 1915 года. *Полтавские Агрономические Известия*. 1915. 1 сентября. № 3. С. 42–49.
5. Кооперативное совещание при Полтавской Губернской Земской Управе с 15 по 17 декабря 1914 года. *Полтавские Агрономические Известия*. 1915. 15 января. № 1. С. 60–65.
6. Марочко В. І. Кооперативний рух в Україні. *Енциклопедія історії України*: У 10 тт. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 5: Кон–Кю. К.: Наук. думка, 2008. С. 120–121.
7. Мартос Б. «Торговое товарищество на паях». Ответ № 48 (А. Кулиничу). *Хуторянин*. 1915. 14 июня. № 24. С. 565–566.
8. Мартос Б. *Визвольний здвиг України*. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1989. 320 с.
9. Мартос Б. М. К вопросу об экспорте яиц. *Хуторянин*. 1914. 10 апреля. № 14–15. С. 454–455.
10. Мартос Б. Организация мелкого кредита на местах. *Полтавские Агрономические Известия*. 1915. 15 мая. № 2. С. 29–31.
11. Мартос Б. Старо-Сенжаровское общество потребителей. *Хуторянин*. 1914. 13 февраля. № 7. С. 220–221.
12. Нестуля О. О., Аліман М. В. *Теорія кооперації Бориса Мартоса*; за заг. ред. О. О. Нестулі. Полтава: ПУЕТ, 2019. 258 с.
13. Общее собрание кооперативного отд. *Хуторянин*. 1914. 20 марта. № 12. С. 379–381.
14. Объединение Лохвицких кооперативов. *Хуторянин*. 1915. 10 мая. № 19. С. 441.
15. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 г. Вып. 1. Полтава: Электрическая типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. 203 с.
16. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 г. Вып. 1. Полтава: Электрическая типо-литография И. Л. Фришберга, 1916. 199 с.
17. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 г. Вып. 1. Полтава: Электрическая типо-литография И. Л. Фришберга, 1918. 192 с.

18. Полтавское общество потребителей, учрежденное для оптовых закупок. *Хуторянин*. 1915. 26 июня. № 26. С. 602–604.
19. Предварительное совещание уполномоченных кредитных кооперативов по вопросу об организации Полтавского союза учреждений мелкого кредита. *Хуторянин*. 1915. № 51. 20 декабря. С. 1045–1049.
20. Ревегук В. Я. *Полтавці – поборники державної незалежності України*. Полтава: Полтавський літератор, 2016. 392 с.
21. Самородов В. М., Кигим С. Л. *Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті*. Полтава: Диво-світ, 2015. 160 с. + 16 с. вкл.
22. Скрынников Н. Совещание кредитных кооперативов Полтавской губ. *Хуторянин*. 1914. 26 июня. № 26. С. 762–764.
23. Совещание инструкторов-кооператоров 1, 2 и 3 июня 1914 года. *Полтавские Агрономические Известия*. 1915. 15 января. № 1. С. 58–60.
24. Совещание инструкторов-кооператоров 16–18 апреля 1914 года. *Полтавские Агрономические Известия*. 1915. 15 января. № 1. С. 55–58.
25. Совещание инструкторов-кооператоров при Полтавской Губернской Земской Управе с 9-го по 12 июня 1915 года. *Полтавские Агрономические Известия*. 1915. 1 сентября. № 3. С. 36–42.
26. Совещание потребительных обществ при кооперативном отделении Полтавского общества сельского хозяйства. *Хуторянин*. 1914. 19 июня. № 25. С. 736.
27. Совещание при Лубенской уездной земской управе 3 мая сего года по вопросу о распределении свободной денежной наличности среди кредитных кооперативов уезда. *Полтавские Агрономические Известия*. 1915. 15 мая. № 2. С. 35–36.
28. Справка об организации Закупочного Бюро Полтавской губернской земской управы за май 1916 года. *Полтавские Агрономические Известия*. 1916. 15 июня. № 3(12). С. 56.
29. Торжественное заседание кооперативного отделения Полтавского общества сельского хозяйства. *Хуторянин*. 1915. 1 ноября. № 44. С. 929.
30. Торжественное заседание кооперативного отделения Полтавского общества сельского хозяйства. *Хуторянин*. 1915. 29 ноября. № 47–48. С. 983–989.
31. Учредительное собрание Полтавского Союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ. *Полтавские Агрономические Известия*. 1916. 15 февраля. № 1(10). С. 39–41.
32. Учредительное собрание Полтавского Союза потребительских обществ Полтавской губернии. *Полтавские Агрономические Известия*. 1916. 15 февраля. № 1(10). С. 45–48.

Keywords: *Poltava Region, cooperation, cooperation movement, Poltava agricultural society.*